

A geographical analysis of return migration motivations on the surrounding villages of Zahedan City

Payedar, A^{a,1}

^a Assistant Professor of Geography & Rural Planning, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

ABSTRACT

Objective: return migration is a desirable phenomenon that has been of great importance to planners in recent decades, due to its favorable socio-economic and spatial-spatial consequences. The purpose of this study is evaluate the status of return migration in rural areas around Zahedan.

Methods: The present paper is applied in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of method. For data gathering, field method was used by expert's questionnaire. The sample community includes trustees, and village councilors. Return migration status evaluate by MOORA, regression and correlation model.

Results: The results of the relative comparison of the villages around Zahedan in terms of return migration show that the village of Manzalab, Chanali, Khirabad low respectively. They had the best reverse immigration situation. The result of regression model showed that 6 components predict 62% of reverse migration changes. According to the results of the regression, the institutional and then economic and human factors are the main drivers of migration. indicators such as preparation, implementation, deprivation and employment plans by rural authorities, relative value of rural consumer inputs, quality of virtual communications. And ease of access to information, efficiency of local authorities in attracting public funding and development of rural infrastructure, and cost-benefit had the highest Beta coefficient.

Conclusion: Reverse migration to villages around Zahedan is happening at a different rate and the continuation and reinforcement of this process requires good planning to improve the institutional quality, efficiency of the authorities and to provide the basic infrastructure of the villages.

Keywords: Spatial Distribution, Socio-Economic Developments, Return Migration, Surrounding Villages, Zahedan City.

Received: Aug 07, 2019

Reviewed: Oct 09, 2019

Accepted: Dec 06, 2019

Published Online: Sep 23, 2019

Citation: Paydar, Abozar (2019). *A geographical analysis of return migration motivations on the surrounding villages of Zahedan City*. Journal of Urban Social Geography, 6(2), 19-38. (In Persian)

DOI: [10.22103/JUSG.2019.1989](https://doi.org/10.22103/JUSG.2019.1989)

¹ Corresponding author at: Sistan and Baluchestan University, Zahedan, Iran, P.C: 9816745845. E-mail address: aboazarpaydar@gep.usb.ac.ir (Payedar, A).

تحلیل جغرافیایی محرک‌های مهاجرت بازگشتی در روستاهای پیرامون شهر زاهدان

ابوذر پایدار^۱

^a استادیار جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

چکیده

تبین موضوع: مهاجرت معکوس یا مهاجرت بازگشتی از شهر به روستا پدیده مطلوبی است که به خاطر پیامدهای مطلوب اجتماعی - اقتصادی و مکانی - فضایی آن؛ در دهه اخیر اهمیت زیادی برای برنامه‌ریزان یافته است. هدف تحقیق حاضر ارزیابی وضعیت مهاجرت بازگشتی در روستاهای پیرامون شهر زاهدان و محرک‌های آن است.

روش: مقاله حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی - تحلیلی می‌باشد. برای گردآوری داده‌ها از روش میدانی با ابزار پرسشنامه کارشناسان استفاده شد. جامعه نمونه شامل دهیاران، معتمدین و روسای شورای روستاهای ده‌گانه است. برای ارزیابی وضعیت مهاجرت معکوس از مدل تجزیه و تحلیل نسبت (MOORA) و برای تحلیل محرک‌ها نیز از مدل رگرسیون و همبستگی استفاده شد.

یافته‌ها: یافته‌های حاصل از مقایسه نسبی روستاهای پیرامون شهر زاهدان از نظر وضعیت مهاجرت معکوس نشان می‌دهد روستای منزلاب با امتیاز ۲،۱۰، چانعلی با امتیاز ۰،۷۱، خیرآباد پایین با امتیاز ۰،۴۴، خیرآباد بالا با امتیاز ۰،۳۷ و غریب آباد با امتیاز ۰،۱۶ به ترتیب بهترین وضعیت را از نظر مهاجرت معکوس داشته‌اند. نتیجه مدل رگرسیون ($ADJ.R^2 = 0.626$) نشان داد ۶ مولفه نشان‌دهنده محرک‌های مهاجرت معکوس ۶۲ درصد از تغییرات مهاجرت معکوس را پیش‌بینی می‌کنند. براساس نتایج آزمون رگرسیون، عوامل نهادی و سپس اقتصادی و انسانی محرک‌های اصلی مهاجرت معکوس هستند زیرا شاخص‌هایی چون تهیه و اجرای طرح‌های کالبدی، محرومیت‌زدایی و اشتغالزایی توسط مسئولین روستا، ارزانی نسبی نهاده‌های مصرفی در روستا، کیفیت ارتباطات مجازی و سهولت دسترسی به اطلاعات، کارایی مسئولین محلی در جذب بودجه عمومی و توسعه زیرساخت‌های روستا، هزینه - فایده شغلی، و نوع ادراک و نگرش و اندیشه اهالی در مورد زندگی در روستا به ترتیب بیشترین ضریب Beta را داشته و در واقع بیشترین تاثیر را بر وقوع مهاجرت معکوس در روستاهای پیرامون شهر زاهدان دارند.

نتایج: مهاجرت معکوس به روستاهای پیرامون زاهدان با نرخ متفاوتی در حال وقوع بوده و تداوم و تقویت این روند مستلزم برنامه‌ریزی مطلوب برای ارتقای کیفیت نهادی، کارایی مسئولین و تامین زیرساخت‌های اساسی روستاهای مذکور می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: پراکنش فضایی، تحولات اجتماعی - اقتصادی، مهاجرت بازگشتی (معکوس)، روستاهای پیرامونی، شهر زاهدان.

انتشار آنلاین: ۱۳۹۸/۰۷/۰۱

پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۶

بازنگری: ۱۳۹۸/۰۶/۱۷

دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۱۶

استناد: پایدار، ابوذر (۱۳۹۸). تحلیل جغرافیایی محرک‌های مهاجرت بازگشتی در روستاهای پیرامون شهر زاهدان. دوفصلنامه جغرافیای اجتماعی شهری، ۶ (۲)، ۱۹-۳۸.

DOI: [10.22103/JUSG.2019.1989](https://doi.org/10.22103/JUSG.2019.1989)

^۱ نویسنده مسئول: دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، کد پستی: ۹۸۱۶۷۴۵۸۴۵ رایانامه:

aboozarpaidar@gep.usb.ac.ir (ابوذر پایدار)

مقدمه

امروزه دو دیدگاه متفاوت بین جغرافیدانان و جامعه‌شناسان در مورد جریان مهاجرت‌ها بین فضاهای شهری و روستایی وجود دارد: نخست دیدگاه مرسوم و غالب است که نگران روند فزاینده مهاجرت‌ها در قالب مهاجرت پلکانی (از نواحی روستایی کوچک به روستاهای بزرگتر، شهرهای کوچک، متوسط و در نهایت شهرهای بزرگ) می‌باشد. دیدگاه دوم که اخیراً مطرح شده و مصادیق آن در پیرامون برخی شهرهای بزرگ و متوسط مطالعه و تأیید شده است دیدگاه جریان بازگشتی یا مهاجرت معکوس می‌باشد. دیدگاه اول در تحلیل علی- معلولی خود؛ هم افزایی عوامل دافعه در مکان مبدأ؛ و عوامل جاذبه در مکان مقصد را عاملی قوی برای وقوع و تشدید مهاجرت پلکانی می‌داند که در این فرایند پلکانی؛ نقطه پایانی مهاجرت‌ها یعنی شهرهای بزرگ با بیشترین تهدید دائمی مواجه خواهد شد. هر چند شکل مسلط مهاجرت‌های داخلی، عمدتاً مهاجرت پلکانی (روستا- شهری) است اما در سال‌های اخیر نتایج سرشماری برخی از کشورها، به ظهور روند جدید مهاجرت داخلی که عمدتاً با عنوان برگشت جمعیت یا جریان ضد شهرنشینی نامیده می‌شود، اشاره داشته‌اند (براهویی و بذرافشان، ۱۳۹۵؛ به نقل از بری: ۱۹۷۹: ۱۷). به عبارتی دیدگاه دوم که به شرط تحقق چشمگیر آن؛ بسیار امیدوارکننده است دیدگاه مهاجرت معکوس می‌باشد. تحلیل علی- معلولی این دیدگاه در زمینه هم افزایی عوامل دافعه- جاذبه؛ برعکس دیدگاه قبل بوده و استنتاج منطقی آنها در این زمینه چنین است: مشکلات و معضلات فراوان موجود در کلانشهرها، اعم از گرانی زمین و مسکن، فشارهای روحی و روانی، آلودگی بیش از حد هوا، به عنوان عوامل دافعه و در مقابل ارزانی زمین و مسکن، پاکیزگی هوا، نبود مشکلات شهری و... در مناطق روستایی به عنوان عوامل جاذبه عمل کرده و شهرنشینان را به صورت خودجوش به سکونت و فعالیت در روستاهای پیرامون سوق می‌دهند.

نمونه‌هایی از مصادیق مهاجرت معکوس و پیامدهای مکانی- فضایی آن را شکل‌گیری روستاهای با نقش تخصصی من جمله: روستاهای خوابگاهی، کارگاهی، گردشگری (نقش غالب کارکرد پذیرایی و تفریحی و خانه‌های دوم) و همچنین روستاهای با کارکرد التقاطی (فعالیت‌های مرسوم در کنار فعالیت‌های نوین و مورد نیاز نواحی شهری) می‌دانند. با توجه به مصادیق جریان برگشتی جمعیت و تیپ روستاهای متأثر از پدیده مهاجرت معکوس؛ می‌توان گفت وجود تأثیرات متقابل فضایی و روابط عملکردی بین کلانشهرها با نواحی پیرامونی و نقاط روستایی واقع در حوزه نفوذ آنها، به تدریج به تغییراتی در ساختارهای جمعیتی، کارکردی، اقتصادی و نیز کالبدی جوامع و عرصه‌های روستایی منجر می‌گردد (ظاهری، ۱۳۹۰: ۱۷۰-۱۶۹). لذا یک تحقیق علمی در زمینه تحلیل مهاجرت معکوس مطلوب است که علاوه بر شناخت میزان رخداد مهاجرت معکوس؛ علل و فرایندهای موثر بر این پدیده را نیز تحلیل کند؛ چرا که تفاوت دیدگاه صاحب‌نظران تنها به ماهیت مهاجرت (پلکانی به سمت کلانشهرها و یا بالعکس مهاجرت بازگشتی) محدود نمی‌شود و علاوه بر این؛ اختلاف دیدگاه در زمینه علل و محرک‌های مهاجرت معکوس نیز وجود دارد. به عنوان نمونه؛ دکتر افراخته از صاحب‌نظران برنامه‌ریزی فضایی در ایران اساساً عوامل دافعه از شهر را محرک وقوع مهاجرت معکوس می‌داند و معتقد است در کشورهای جهان سوم تنها چیزی که بیش از همه در سکونتگاه‌های روستایی موجب جذب مهاجران و رانده‌شدگان شهری می‌شود، نه دلپذیر بودن محیطی روستا است، بلکه ارزانی زمین و اجاره بهای مسکن است و مهاجر به دلیل بی‌سرنوشتی در شهر و به امید تملک قطعه زمینی و یا سرپناهی دلخوش و راهی مناطق روستایی می‌شود (افراخته، ۱۳۸۷: ۱۶۷). ایشان در تحقیق خود در زمینه مهاجرت معکوس سال ۹۵ در شهرستان میان‌دوآب همچنان تأکید دارند که علل اقتصادی مهمترین محرک مردم برای مهاجرت معکوس است. اما در مقابل؛ شاریه عوامل زمینه‌ساز خصوصاً زیرساخت‌های ارتباطی را موثر دانسته و معتقد است گسترش وسایل نقلیه خصوصی و عمومی در افزایش جذب شهرنشینان به روستا موثر می‌باشد (شاریه، ۱۳۷۳: ۱۲۶-۱۲۰). زیرا توسعه شبکه‌های ارتباطی جدید به مردم اجازه زندگی در مکانی خیلی دور و یا انجام کار در فاصله دورتر را می‌دهد. این امر مردم را قادر می‌سازد تا خارج از محدوده‌های شهری زندگی کرده و از

مشکلات تراکم نظیر آلودگی و کمبود فضای باز دوری جویند (لوکاس و میر، ۱۳۸۱: ۱۶۶). همچنین دکتر قاسمی و پروفیسور جوان از متخصصان برنامه‌ریزی روستایی معتقدند عوامل زیر ساختی خصوصاً توسعه ارتباطی و سپس نزدیکی روستاها به محل کار و فعالیت مهاجران مهمترین محرک‌های مهاجرت معکوس هستند (قاسمی و جوان، ۱۳۹۳: ۱۹-۱۵). لذا با توجه به ماهیت موضوع مهاجرت معکوس و علل موثر بر آن، هدف اصلی تحقیق حاضر پاسخ به این سوالات است که وضعیت مهاجرت معکوس در روستاهای پیرامون شهر زاهدان چگونه است و مهمترین محرک‌های تاثیرگذار بر آن کدامند؟

پیشینه نظری

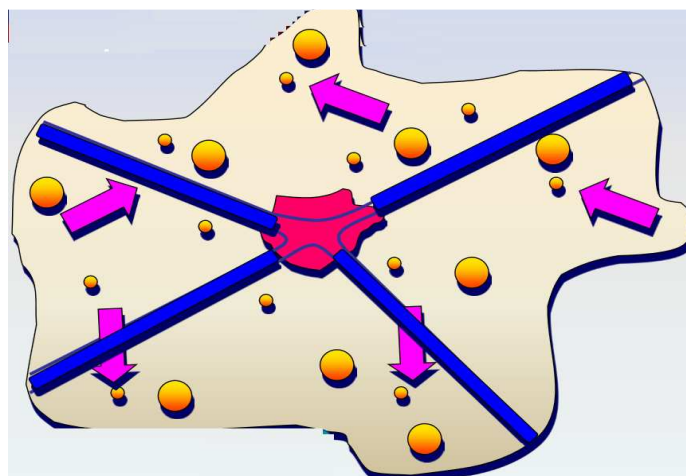
تحولاتی که در عرصه‌های زندگی روستایی رخ داده است پاره‌ای از روستاها را در مسیر توسعه (فراز) و تعدادی را رو به رکود (سراسیمی) قرار داده است. باین حال بسیاری از مناطق روستایی در فرایند چنین تحولاتی، با پویایی ساختاری کارکردی همراه بوده و روند توسعه آنها مطلوب است. همه مناطق روستایی درجه پویایی یکسانی ندارد؛ بر این اساس تشخیص نوع و درجه تحولات نواحی روستایی در پهنه جغرافیایی می‌تواند در تعیین راهبردها برای ادامه برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه نواحی روستایی مؤثر باشد (Wirth, 1998: 19). نوع و درجه تحولات روستایی تحت تاثیر عوامل درونزا و برونزا بوده و در هر منطقه و کشوری متفاوت است. از نظر نقش عوامل برونزا می‌توان گفت در دوران معاصر، با گسترش شهرگرایی، روستاها نیز دگرگونیهای پر دامنه‌ای یافته‌اند. متأسفانه آن طور که عمده پیشینه نظری نشان می‌دهد روند این دگرگونیها بیش از هر چیز، با فرآیند شهرگرایی و رشد بی‌رویه شهرها از یک سو و کاهش اهمیت سکونتگاههای روستایی از سوی دیگر، همگام بوده است. از نظر این مطالعات؛ عواملی چون کاهش جمعیت روستایی، رهاشدن بسیاری از زمینهای زراعی، استفاده غیرزراعی از زمینهای بارور، پایین آمدن سطح زندگی روستاییان و ارائه نامناسب خدمات عمومی و رفاهی در سکونتگاههای روستایی نسبت به مراکز شهری، افزایش نابرابریهای شهر و روستا، اختلافات طبقاتی و به طور کلی معضلات و نارساییهای متعدد و پیچیده‌ای که کشورهای مختلف، بویژه کشورهای غیر صنعتی، با آن دست به‌گریبان هستند، پیامدهای این دگرگونیها بوده است (Thongyou, 2014: 3). با این وجود آنطور که بعضی تحقیقات در کشورهای مختلف دنیا نشان می‌دهد در نتیجه پیامدهای منفی شهرنشینی و مسائل زندگی شهری در دهه‌های اخیر؛ امروزه جریانی ضد شهرنشینی در حال وقوع است. به طور کلی، جریان ضد شهرنشینی و یا مهاجرت معکوس را می‌توان حالتی از حالات شهرگرایی نواحی روستایی قلمداد کرد چرا که شهرگرایی حومه‌ها و نواحی روستایی فرایندی اجتماعی است که شامل گسترش ایده‌ها و شیوه‌های زندگی شهری در نواحی روستایی است و مشخص‌ترین حالت آن، حرکت جمعیت از شهرها به نواحی روستایی است (Pacione, 1985: 176). علل موثر بر وقوع مهاجرت معکوس اساساً توسط نظریه‌های مرتبط با تغییرات اجتماعی، مصادیق مهاجرت معکوس اساساً توسط دیدگاه کارکردگرایی نوین و نظریه چرخه حیات، و نمودهای مکانی-فضایی تحرکات جمعیت (و بالتبع جریان فعالیتها، سرمایه، کالا، خودرو و ...) در مناطق پیرامون شهری اساساً توسط راهبرد "بسط پراکنده" می‌تواند تبیین شود. لذا نظریه تغییر اجتماعی و چرخه حیات در کنار دیدگاه کارکردگرایی نوین، و راهبرد "بسط پراکنده" به عنوان نظریه تبیین‌کننده و یکی از اصلی‌ترین شالوده‌های فکری تغییر جریانهای جمعیتی و نمودهای مکانی-فضایی آن؛ مدنظر تحقیق حاضر قرار دارد. تغییر اجتماعی را فرآیندی می‌دانند که از جایگزینی کمی و کیفی پدیده‌های اجتماعی که ممکن است با برنامه یا بی‌برنامه باشد، صورت گیرد. در تعریف دیگر تغییر اجتماعی این‌گونه بیان شده است: تغییر اجتماعی تغییری قابل رویت در طول زمان به صورتی که موقتی و کم‌دوام نباشد، بر روی ساخت یا وظایف سازمان اجتماعی یک جامعه اثر گذارد و جریان تاریخ آنرا دگرگون نماید (روش، ۱۳۸۴: ۲۶). به طور کلی در مبحث علل تغییر اجتماعی می‌توان گفت جوامع

دارای عناصر متنوعی است و بسیاری از این عناصر گوناگون و رویدادهای آن‌ها در طول تاریخ در تغییرات اجتماعی نقش داشته‌اند و دانشمندان علوم اجتماعی نیز بعضی از این عناصر را مورد مطالعه قرار داده‌اند و این عناصر عبارتند از:

- زیربنای اقتصادی یا تقدم کار بر اندیشه؛
- تقدم اندیشه بر کار (ارزش‌های فرهنگی و ایدئولوژی‌ها، شعور جمعی)؛
- محیط طبیعی (جبر محیط جغرافیایی)؛
- نوآوری‌های مادی و تکنولوژیکی؛
- مهارت‌های جمعیتی؛
- جریان‌های جمعی و روابط گروه‌های انسانی؛
- اعتقاد مذهبی و اصول و ارزش‌ها (فرهنگ)؛
- تغییرات فرهنگی (نوگرایی و فرهنگ‌پذیری)؛
- نقش برگزیدگان، خبرگان اجتماعی و علمی (منشی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۸).

در دهه اخیر نظریه چرخه حیات نیز مطرح شده و در جستجوی تبیین ماهیت و علل وقوع مهاجرت معکوس می‌باشد. از طبق نظریه چرخه حیات؛ مهاجرت بازگشتی فرآیندی مرحله‌ای است که سه دوره تولد و زندگی در روستا، مهاجرت به شهر و سکونت در آن، و سپس بازگشت مجدد به روستا را شامل می‌شود (افراخته و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۵). این دیدگاه معتقد است روستاها همواره در حال تحول هستند. بعضی پس از مرحله پیدایش؛ در گذر زمان رشد صعودی می‌یابند، رونق می‌یابند، جاذب جمعیت می‌شوند. بعضی دیگر با ادامه روند جذب جمعیت و یا ادغام با روستاهای دیگر تبدیل به شهر می‌شوند، بعضی با تغییر کارکرد به روستاهایی با نقش تخصصی (گردشگری، تولیدی و ...) تبدیل می‌شوند اما بعضی دیگر با تغییر شرایط اجتماعی و اقتصادی، حیات دوباره‌ای می‌یابند. بنابراین نظریه چرخه حیات به یک طرح بهینه چرخه زندگی که بر اساس آن "مهاجرت معکوس" بخشی از زنجیره چرخه حیات برای مکان مناسب اقامت با شد اشاره دارد (وانگ، ۲۰۰۴: ۴). دیدگاه کارکردگرایی نیز به این نکته مهم اشاره دارد که انسان با بازگشت و فعال شدن خود در محیط؛ نوعی تعادل به سیستم سکونتگاهی می‌بخشد. به عبارتی مهاجرت شخص؛ از یک طرف به مکانیزم تطابق شخص با تغییرات ایجاد شده بدل می‌شود و از طرفی تعادل از دست رفته را به جامعه بر می‌گرداند (ربانی، ۱۳۹۰: ۱۵). مرتبط با تبیین نمودهای مکانی- فضایی مهاجرت معکوس نیز "بری" جریان ضد شهرنشینی را به عنوان فرآیند عدم تمرکز، حرکت از یک وضعیت متمرکزتر به یک وضعیت کم تمرکز، تعریف می‌کند. موضوع مذکور عموماً به عنوان مهاجرت شهر به روستا درک می‌شود. دلایل این امر از رشد آهسته یا حتی کاهش جمعیت‌ها در مراکز عمده ابرشهری به همراه رشد سریعتر جمعیت در شهرهای کوچکتر یا مناطق روستایی مهیا می‌شوند (لوکاس و میر، ۱۳۸۱: ۱۶۶-۱۶۵). در ارتباط با عدم تمرکز جمعیت و فعالیتها از مراکز شهری به مناطق پیرامون نظریاتی مطرح شده است که راهبرد مراکز رشد قدیمی‌ترین آن و راهبرد بسط متمرکز و بسط پراکنده جدیدترین آن است. راهبردهای "بسط متمرکز و پراکنده" راهبرد نوین در حوزه آمایش جمعیت و فعالیت هاست و خواستار پخش فعالیت‌ها و جمعیت از مرکز به پیرامون می‌باشد، استنباط از راهبرد "بسط پراکنده" این است که سرمایه‌گذاری بخش عظیمی از منابع موجود؛ در چند مکان نزدیک به مرز منطقه انجام خواهد شد (در اینجا منظور از مکان نه فقط ناحیه فیزیکی اشغال شده توسط یک شهر یا ده، بلکه قلمرو و کرانه آن برای فعالیت‌های محلی نیز هست). این راهبرد ممکن است دو صورت به خود بگیرد، که می‌تواند به صورت مجرد یا به صورت مرکب به کار گرفته شود، آنها عبارتند از:

الف) ساخت یک گذرگاه توسعه (ب) توسعه محله‌ای درجه سوم که هم به مرز منطقه و هم به محل‌های درجه دوم در منطقه نزدیک هستند. به عبارتی دیگر، راهبرد بسط پراکنده با سرمایه‌گذاری در چند مکان دور از مرکز منطقه، ایجاد محوره‌های توسعه و توسعه کانون‌های درجه سه محقق می‌شود.

شکل ۱- مثالی شماتیک از استراتژی بسط پراکنده (ZALI ET AL, 2013: 17)

تحقیق راهبرد فوق می‌تواند عملاً منجر به مهاجرت معکوس و انتقال بخشی از فعالیت‌ها و جمعیت و پخش آن در پهنه منطقه شود و این مهم؛ نیازمند عزم سازمانی و نهادی و برنامه‌ریزی مناسب و دقیق است. در این ارتباط می‌توان گفت واقعیت کشورهای جهان سوم و پید شرفته با هم متفاوت است. در کشورهای جهان سوم؛ ناپایداری قیمت زمین شهری سبب انتقال بخشی از جمعیت شهری به نواحی روستایی می‌شود و آن وقتی است که در فاصله فروش مسکن شهری و خرید مسکن جدید قیمت مسکن چنان با سرعت تغییر می‌کند که فروشنده قدرت خرید خود را در بخش شهری از دست می‌دهد و به حوزه روستایی فرو می‌غلند. اما در کشورهای پیشرفته مهاجرت معکوس اساساً بخاطر تمرکززدایی از یک گول شهری و فرار از مسائل شهری نیست و ماهیت متفاوتی دارد. نمونه‌های موفق مهاجرت معکوس در اروپا و آمریکا فراوان است. در آلمان اراضی مستعد حاشیه شهرها را در قطعات ۱۰۰۰ و ۲۰۰۰ متری تجهیز کرده و در اختیار بازنشستگان علاقه‌مند به تولید قرار می‌دهند. در هلند معلمین بازنشسته برای تدریس دروس تقویتی و آموزش‌های آسانتر به روستاها و مراکز تولید دعوت می‌شوند. در کالیفرنیا اراضی ۱۰ هکتاری دارای امکانات کشت و زرع برای متقاضیان (اعم از بازنشستگان، افراد بیکار و کارگران) علاقه‌مند به بازگشت به روستا آماده است (مهاجرانی و روستا، ۱۳۹۳: ۱۷۰).

پیشینه عملی

غلامی باغی (۱۳۸۴) در پایان‌نامه خود با عنوان ارزیابی آثار اقتصادی و اجتماعی مهاجرت روستایی و مهاجرت معکوس نشان داد کسب شغل به عنوان مهمترین عامل مهاجرت به شهر و کسب مسکن مناسب به عنوان مهم‌ترین عامل بازگشت به روستا در استان همدان بوده است.

شفیعی ثابت، ناصر (۱۳۸۶) در پایان‌نامه دکتری خود با عنوان تحولات کالبدی- فضایی روستاهای پیرامون کلان شهر تهران با تاکید بر تغییر کاربری اراضی کشاورزی (۱۳۵۲-۱۳۸۲) نشان داد مهاجرپذیری شدید روستاها و نیاز به تامین آب آشامیدنی در نتیجه کاهش شدید آب کشاورزی مهاجرفرستی کشاورزان این روستاها را به تهران، رباط کریم، شهریار و ... و بالعکس مهاجرت معکوس ساکنان فاقد مسکن این شهرها به روستاها را به دنبال داشته است. در نتیجه مهاجرت ساکنان فاقد مسکن شهری و یا صاحبان بنگاه‌های اقتصادی برای اشتغال به روستاها؛ اراضی کشاورزی رها شده فراوان و با ارزانی نسبی، دسترسی نسبی به امکانات و خدمات عمومی و مجاورت با کلان شهر تهران، در کنار فقدان ضوابط مشخص، ساخت و سازهای بی‌رویه را تشدید نمود و اراضی کشاورزی به واحدهای مسکونی و کارگاه‌های صنعتی و دامی در روستاها تبدیل شده است.

مطیعی لنگرودی و همکاران (۱۳۹۰) در تحقیق خود با عنوان تاثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت ساکنان نشان داد مهاجرت موقت نیروی جوان روستایی مهمترین راهبرد برای اداره زندگی بوده و پس از کسب مهارت و بازگشت روستا، تفاوت چشمگیری در سرمایه انسانی، مالی، و اجتماعی افراد رخ داده است.

ظاهری (۱۳۹۰) در پژوهش خود با هدف تحلیلی بر تأثیرات متقابل فضایی کلانشهر تبریز و روستاهای خوابگاهی پیرامون و با تأکید بر مهاجرت معکوس و عوامل تأثیرگذار نشان داد ارتباط تنگاتنگ و بسیار نزدیک بین کلانشهر تبریز و روستاهای خوابگاهی مورد مطالعه با توجه به نزدیکی روستاهای مورد مطالعه با مرکز شهرها، داشته است.

نتایج تحقیق مهاجرانی و روستا (۱۳۹۳) با عنوان بررسی مهاجرت معکوس و تاثیر آن بر توسعه اقتصادی- اجتماعی و تغییرات فرهنگی و سیاسی روستاهای تنکابن و رامسر (۱۳۸۵-۱۳۹۰) نشانگر وجود تأثیر مثبت و معنادار مهاجرت معکوس بر توسعه اقتصادی- اجتماعی و سیاسی و تأثیر منفی و معنادار مهاجرت معکوس بر توسعه فرهنگی است.

دیانی و دیگران (۱۳۹۳) با هدف بررسی زمینه‌های اسکان مجدد مهاجران روستایی مهاجران زیر پوشش کمیته امداد، با توجه به فرض بر تأثیر زمینه‌های اقتصادی- اجتماعی و روانشناختی بر بازگشت مهاجران به روستا نشان می‌دهد زمینه‌های اقتصادی بیش از عوامل دیگر (اجتماعی و روانشناختی) موجب اسکان مجدد آنان شده است.

افراخته و همکاران (۱۳۹۵) در تحقیق خود با عنوان اثرات مکانی- فضایی مهاجرت بازگشتی در شهرستان میاندوآب نشان دادند در بازگشت مهاجران، عوامل اقتصادی بیشترین تأثیر را دارد و مهاجران با ارزیابی هزینه- فایده و توجه به منافع بیشتر تصمیم به بازگشت می‌گیرند. البته عوامل اجتماعی، روان‌شناختی و عمرانی نیز در بازگشت مهاجران تأثیرگذارند. پیامدهای بازگشت مهاجران شامل نوسازی مسکن، احیای اراضی کشاورزی، تبدیل اراضی دیم به باغی و مکانیزاسیون کشاورزی، توسعه دامپروری، احداث کارگاه‌های تولیدی و غیره بوده و نوعی بازساخت فضایی را نشان می‌دهد.

ژانگدونگ^۱ (۲۰۰۱) در تحقیق خود با عنوان تجربه نیروی کار شهری عامل تعیین کننده تغییر مشاغل روستایی: شواهدی از مهاجرت معکوس در چین نشان داد مهاجرت نیروی کار شهری به همراه سرمایه فیزیکی و انسانی (مهارت) موجب دگرگونی تکنیکی روستا خواهد شد.

یانکسون^۲ (۲۰۰۴) در تحقیق خود با عنوان «شهرهای کوچک و توسعه غیرمتمرکز در غنا» نتیجه گرفت هدف افزایش امکانات و تقویت سرمایه‌ها در نواحی تنها رشد این مراکز نیست؛ بلکه تقویت پیوندهای روستا شهری و تقویت کشاورزی در پسرکانه‌ها و به وجود آوردن فرصت‌های اشتغال برای کشاورزان است.

فارل^۳ و همکاران (۲۰۱۲) در تحقیق خود با عنوان "روستا: مقصد مهاجرت معکوس" در غرب ایرلند به بررسی مفاهیم کلیدی در درک مهاجرت معکوس از یک سو و تاثیر زمینه‌ای روستا در شکل‌گیری مهاجرت معکوس پرداخت.

وانگ‌زینگ‌دانگ^۴ (۲۰۱۳) در تحقیق خود با عنوان خوداشتغالی یا استخدام و دستمزد؟ انتخاب حرفه مهاجرت معکوس در روستاهای چین نشان داد مهاجرت بازگشتی بر انتخاب شغل در نواحی روستایی چین موثر است. مهاجرت معکوس اثر مثبت قابل توجهی بر دستمزد فعالیت‌های کارگری دارد اما بر فعالیت‌های کارآفرینی اثر منفی می‌گذارد.

استوکدال و کانتی^۵ (۲۰۱۴) در تحقیق خود با عنوان "چشم‌انداز مسیر زندگی و مهاجرت‌های شهری- روستایی در ایرلند" نشان دادند معیار سن در تحرک از شهر به روستا موثر است. افراد جوان (متاهل شده) تمایل بیشتری جهت مهاجرت دارند. دلیل این امر سیاست‌های موفق برنامه‌ریزی روستایی و سنت‌های خانوارهای کشاورز است.

1- Zhongdong Ma

2- Yankson

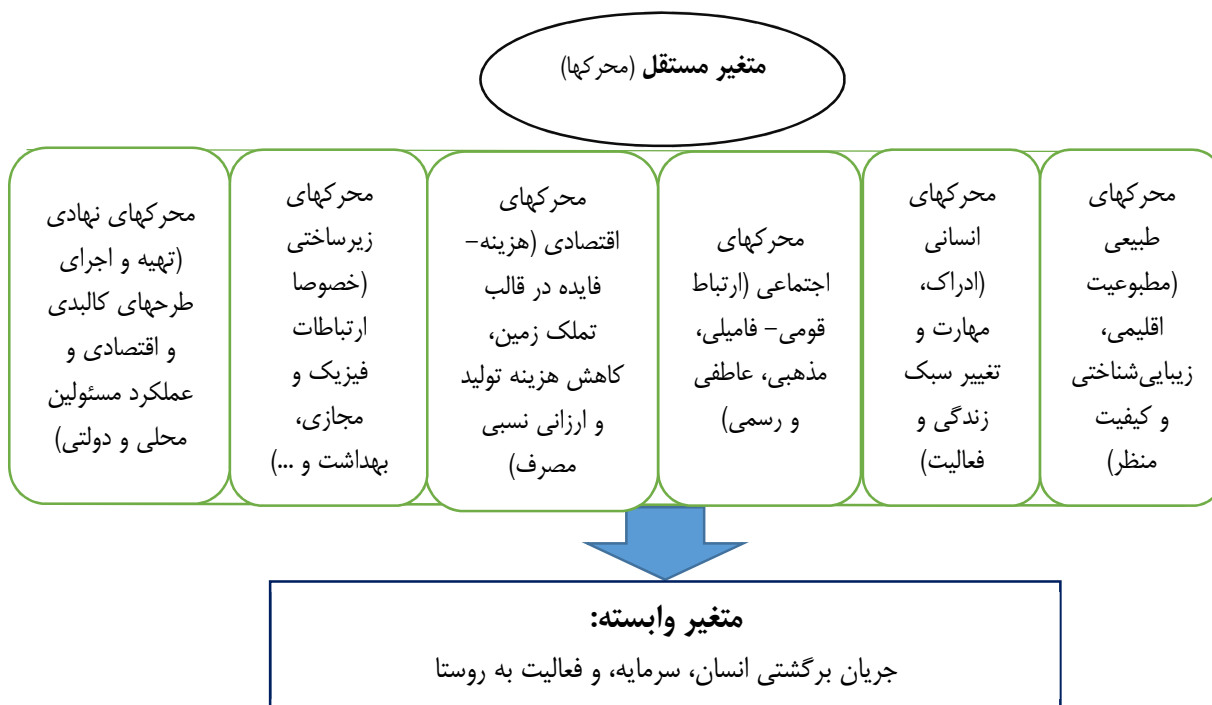
3- Holly Barcus

4 -Wang ZiCheng; Yang WeiGuo

5- Stockdale, A.; Catney, G.

داده‌ها و روش‌شناسی

تحقیق حاضر از نظر هدف از نوع کاربردی است و از نظر ماهیت و روش تحقیق مورد استفاده از نوع روش‌های توصیفی - تحلیلی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش، مسئولین محلی روستاها اعم از شورا و دهیار است که به دلیل تسلط بر تغییر و تحركات جمعیتی به روستای تحت مدیریت آنها؛ به نوعی در حوزه مدیریت روستایی صاحب نظر محسوب می‌شوند و بهترین منبع برای دریافت داده‌های دست اول میدانی هستند. داده‌های مربوط به مبانی نظری تحقیق به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و اسنادی تهیه شده و داده‌های موردنیاز پژوهش به کمک ابزار پرسشنامه محقق‌ساخته (با روش میدانی) گردآوری شده است. روش‌شناسی مقاله به تفصیل چنین است. در گام اول به کمک نتایج مطالعات پیشین و سوابق نظری و عملی تحقیق و نظریات و دیدگاه‌های علمی تبیین‌کننده موضوع مهاجرت معکوس به ترسیم مدل مفهومی تحقیق اقدام شد. سپس در راستای قابل عملیاتی‌سازی مفاهیم و متغیرهای تئوریک، اقدام به استخراج مولفه‌ها و معیارهای ارزیابی کننده شد. معیارهای ارزیابی کننده مفاهیم تئوریک مطرح شده در موضوع تحقیق حاضر در دو گروه تقسیم می‌شوند: الف- متغیر مستقل یا همان محرک‌های ایجاد یا تقویت مهاجرت معکوس؛ که شامل محرک‌های طبیعی، انسانی، اجتماعی، زیرساختی، نهادی، و اقتصادی می‌باشد. ب- متغیر وابسته یا معیارهای ارزیابی کننده مهاجرت معکوس (شناخت وضعیت مهاجرت معکوس در هر روستا)؛ که شامل تعداد مهاجرت معکوس به هر روستا، تعداد سرمایه‌گذاری انجام شده، فعالیت و بنگاه‌های منتقل شده و یا وابسته به اهالی شهر مرکزی، نرخ فروش محصول تولیدی روستا در شهر، تعداد خانه‌های دوم، میزان تغییر سبک فعالیت، کاهش خاص‌گرایی (به عنوان معیارهای همسو یا مثبت) و معیارهایی چون سکونت خبرگان روستا در شهر، میزان تامین و انتقال محصول مصرفی اهالی از شهر به روستا، و میزان جذب منابع مالی اهالی به شهر زاهدان (به عنوان معیارهای غیرهمسو یا منفی). رابطه میان متغیرهای مستقل (محرک‌های جابه‌جایی جمعیت، فعالیت و سازه‌های انسانی به روستاها) و متغیر وابسته (میزان جابه‌جایی انسان، سرمایه و کالا به روستا) در شکل ۲ ارائه شده است.

شکل ۲- مدل مفهومی نشانگر ارتباط بین متغیرهای مستقل و وابسته (ترسیم: نگارندگان)

جدول ۱- مدل‌های به کار رفته در تحقیق

منبع	فرمول	مدل
Brauers and Zavadskas, 2009	$Y_i = \sum_{j=1}^g X_{ij}^* - \sum_{j=g-1}^n X_{ij}^*$	مدل MOORA
حاجی نژاد و همکاران، ۱۳۹۴	$W_j = (n - r_j + 1)$	مدل جمع رتبه ای برای وزن دهی به معیارها (تعیین وزن نسبی)
حاجی نژاد و همکاران، ۱۳۹۴	$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}}$	مدل بی‌مقیاس‌سازی معمولی
اجرا در SPSS، نیک-پور و همکاران، ۱۳۹۷	$y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_kx_k$	رگرسیون چندمتغیره
نرم افزار SPSS	همبستگی پیرسون	مدل همبستگی

در ادامه به منظور تحلیل داده‌های گردآوری شده از مدل ریاضی مورا (برای ارزیابی وضعیت مهاجرت معکوس) و مدل آماری رگرسیون (به منظور تحلیل نقش محرک‌های مهاجرت معکوس) استفاده شد. مدل همبستگی پیرسون نیز به منظور سنجش ارتباط بین متغیرهای فاصله روستاها از شهر، فاصله روستاها از محور اصلی و میزان مهاجرت معکوس استفاده شد. مدل بهینه‌سازی چندهدفه براساس تجزیه و تحلیل نسبت^۱ (MOORA) تصمیم‌گیری فرآیند تعیین اهداف، جمع‌آوری اطلاعات مرتبط و انتخاب گزینه بهینه و مطلوب می‌باشد (Hess and Siciliano, 1996). در این میان؛ یکی از تکنیک‌هایی که طیف گسترده‌ای از کاربردها برای تصمیم‌گیری در شرایط متناقض و پیچیده و همچنین مسائل بهم پیوسته را دارد تکنیک MOORA می‌باشد. مقایسه مکان‌های مختلف، انتخاب مکان‌های بهینه، انتخاب محصولات و تولیدات، انتخاب مکان‌های در خطر ریسک و.. هر جایی که احتیاج به تصمیم‌گیری بهینه داشته باشد این مدل می‌تواند کاربرد داشته باشد (Dey et al., 2012: 659). تکنیک MOORA معیارهای مطلوب و نامطلوب را با هم و همزمان برای رتبه‌بندی به منظور انتخاب یک گزینه یا بیشتر از یک گزینه از میان تمامی گزینه‌ها بکار می‌گیرد. این روش با یک ماتریس تصمیم‌گیری برای نشان دادن عملکرد گزینه‌های مختلف با توجه به معیارهای مختلف شروع می‌شود (Karande and Chakraborty, 2012: 318). مراحل اجرای مدل مورا به شرح زیر می‌باشد:

گام اول- تشکیل ماتریس تصمیم‌گیری

در این ماتریس X_{ij} نشان‌دهنده مقدار گزینه i ام از گزینه j ام می‌باشد، همچنین m تعداد گزینه‌ها و n تعداد معیارها می‌باشد.

$$\begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & \dots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & \dots & X_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_{m1} & X_{m2} & \dots & \dots & X_{mn} \end{bmatrix}$$

^۱- Multi- Objective Optimization Ratio Analysis (MOORA)

گام دوم - نرمالیزه کردن ماتریس تصمیم‌گیری

همانگونه که اشاره شد، به دلیل اینکه تکنیک بهینه‌سازی چندهدفه از معیارهای مطلوب و نامطلوب برای رتبه‌بندی گزینه‌ها استفاده می‌کند، بنابراین ماتریس تصمیم‌گیری دارای بعد می‌باشد و نمی‌توان معیارها را با هم مقایسه نمود. از این رو در این مدل، گام مهم و اساسی بعد از تشکیل ماتریس تصمیم‌گیری؛ نرمالیزه کردن داده‌ها می‌باشد، تا از این طریق معیارهای ارزیابی بدون بُعد شوند و همچنین همه عناصر ماتریس قابل مقایسه باشد. تکنیک مورد استفاده برای نرمالیزه کردن مدل MOORA؛ تکنیک بی‌مقیاس‌سازی معمولی می‌باشد. در این روش طبق تابع زیر هر یک از مؤلفه‌های ماتریس تصمیم‌گیری بر مجموع مؤلفه‌های ستون مربوطه تقسیم می‌گردد:

$$X_{ij}^* = \frac{X_{ij}}{\sum_{i=1}^m X_{ij}}$$

در این تابع X_{ij}^* مقدار بی‌بعد شده یا نرمالیزه شده گزینه i ام از معیار j ام می‌باشد. این مقدار همیشه بین $[0,1]$ می‌باشد. در اینجا ذکر این نکته لازم است که با استفاده از این روش نرمال‌سازی، عناصر ماتریس تصمیم‌گیری بدون در نظر گرفتن مطلوب بودن و نامطلوب بودن آنها نرمالیزه می‌شوند. به خاطر اینکه در گام بعدی مطلوب بودن و یا نامطلوب بودن معیار در نظر گرفته می‌شود (Brauers and Zavadskas, 360:2009). اگر چه براورز^۱ و همکاران، تابع زیر را برای نرمالیزه کردن ماتریس تصمیم‌گیری تکنیک MOORA پیشنهاد داده‌اند، اما گاهی اوقات مشاهده می‌شود زمانی که مقادیر ماتریس تصمیم‌گیری برای بعضی معیارها خیلی بزرگ باشد، مقدار نرمالیزه شده برای آن معیار بیش از اندازه بزرگ می‌شود (Brauers and Ginivicius, 2010: 615).

$$X_{ij} = \frac{X_{ij}}{\left[\sum_{i=1}^m X_{ij} \right]^{\frac{1}{2}}} \quad (j = 1, 2, \dots, 2)$$

بنابراین در اینجا پیشنهاد می‌شود از این تابع تا حد امکان برای تکنیک MOORA استفاده نشود. چونکه حداکثر مقدار نرمالیزه شده (X_{ij}^*) بیش از یک می‌شود.

گام سوم - محاسبه مقدار مطلوبیت و عدم مطلوبیت مقادیر نرمالیزه شده

محاسبه مقدار مطلوبیت و عدم مطلوبیت مقادیر نرمالیزه شده از طریق جمع کردن معیارهای مطلوب و نامطلوب، و سپس کم کردن مجموع معیارهای مطلوب از مجموع معیارهای نامطلوب از طریق تابع زیر انجام می‌شود:

$$Y_i = \sum_{j=1}^g X_{ij}^* - \sum_{j=g+1}^n X_{ij}^*$$

در این تابع g معادل تعداد معیارهایی که مطلوب هستند و بایستی بیشینه شوند، n تعداد معیارهایی که نامطلوب هستند و بایستی کمینه شوند و y_i نیز معادل مقدار ارزیابی گزینه i ام با توجه به همه معیارها می‌باشد.

^۱ - Brauers

براروز و زوادسکا^۱ ثابت کرده‌اند که در میان مدل‌های تصمیم‌گیری. تکنیک MOORA، یک تکنیک بسیار قوی می‌باشد که ارتباطات میان تصمیم‌گیرندگان، گزینه‌ها و اهداف را مورد توجه قرار می‌دهد. از آنجا که این تکنیک MOORA؛ روشی عینی (غیرذهنی) می‌باشد و همچنین ماتریس تصمیم‌گیری آن بر پایه جدیدترین داده‌های عینی و پایه‌ای است از سایر تکنیک‌های تصمیم‌گیری دقیق‌تر می‌باشد (Brauers and Zavadskas, 2009: 4).

قلمرو پژوهش

محدوده مورد مطالعه، روستاهای بالای ۴۰ خانوار پیرامون شهر زاهدان می‌باشند که در ضلع جنوبی شهر و در شعاع ۷ تا ۵۰ کیلومتری شهر واقع شده‌اند. میزان جمعیت و نرخ رشد جمعیتی این روستاها در دو سرشماری اخیر متفاوت می‌باشد. (جدول ۱). همانطور که نتایج نشان می‌دهد نرخ رشد جمعیت در همه روستاها بجز روستای پپی مثبت می‌باشد، نزدیکترین روستا به شهر زاهدان؛ حاجی آباد اول و دورترین آن روستای چانعلی در مرز شهرستان خاش می‌باشد.

جدول ۲- روستاهای نمونه، فاصله از شهر و مسیر ارتباطی و نرخ رشد جمعیت ۹۵-۹۰

نام روستا	فاصله از شهر	فاصله از محورهای اصلی	جمعیت ۹۰	جمعیت ۹۵	نرخ رشد جمعیت در دوره ۹۵-۹۰
حاجی آباد اول	۷	۲	۲۸۰	۵۳۸	۱۳,۹۵
چانعلی	۵۰	۰	۳۲۱	۳۸۰	۳,۳
شهدادآباد	۲۰	۱	۳۵۱	۵۰۶	۷,۶
اکبرآباد خرنه	۳۲	۲	۴۳	۱۰۵	۱۹,۵
خیرآباد بالا	۱۸	۳	۲۰۴	۴۵۳	۱۷,۳
خیرآباد پایین	۲۹	۲	۱۲۶	۱۶۷	۵,۵
منزلاب	۱۵	۰,۵	۷۱۰	۹۵۹	۶,۲
خواجه مسک	۱۶	۲	۴۱	۱۲۰	۲۱,۳
غریب آباد	۲۲	۷	۷۵	۱۰۶	۷,۲
پپی	۱۵	۸	۲۵۲	۲۴۹	-۰,۲

یافته‌ها

بر مبنای تحلیل‌های نظری تبیین‌کننده موضوع تحقیق، و به کمک روش‌شناسی مناسب و متناسب داده‌های لازم از منطقه مورد مطالعه گردآوری و سپس به کمک مدل‌های مورا، رگرسیون و همبستگی تحلیل شد. یافته‌های حاصل از تحلیل‌های انجام شده در دو بخش اصلی به تفکیک سوالات تحقیق ارائه می‌شود تا در پایان نتیجه‌گیری لازم در راستای آزمون فرضیات انجام شود.

یافته‌ها در راستای هدف اول:

با توجه به سوال اول تحقیق می‌توان فرضیه اول را اینگونه صورت‌بندی نمود: "پدیده مهاجرت معکوس در روستاهای پیرامون شهر زاهدان در حال رخ دادن بوده و نرخ آن بین روستاها متفاوت است". برای آزمون فرضیه از مدل ریاضی مورا استفاده شد که یافته‌های آن چنین است:

* **هدف ارزیابی:** رتبه بندی روستاهای مورد مطالعه براساس میزان تاثیرپذیری تحولات اجتماعی و اقتصادی آنها از شهر زاهدان با تاکید بر مهاجرت معکوس.

* **گزینه‌های ارزیابی:** ۱۰ روستا در شعاع ۱۰ الی ۵۰ کیلومتری زاهدان که با کد A1 تا A10 کدهی شده‌اند.

^۱-Brauers and Zavadskas

* معیارهای ارزیابی: به شرح جدول زیر است:

جدول ۳- معیارهای ارزیابی، جهت معیارها، مقیاس و وزن نسبی معیارها

وزن معیار	مقیاس و نحوه سنجش	جهت	علامت اختصاری	معیار ارزیابی
0.13	فاصله ای- نسبی	(+)	X1	تعداد مهاجرت معکوس از شهر زاهدان به روستا
0.12	فاصله ای- نسبی	(+)	X2	تعداد سرمایه گذاری انجام شده توسط اهالی زاهدان در روستا
0.09	فاصله ای- نسبی	(+)	X3	تعداد فعالیت ها و بنگاه های اقتصادی روستا که حیات آنها به شهر زاهدان و ساکنان آن وابسته است
0.1	فاصله ای- نسبی	(+)	X4	درصد محصولات روستا که بازار آن شهر زاهدان است
0.08	فاصله ای- نسبی	(+)	X5	تعداد خانه های دوم اهالی زاهدان در روستا
0.11	فاصله ای- نسبی	(+)	X6	تعداد فعالان اقتصادی روستا که بخاطر بازار و نیاز شهر زاهدان سبک و نوع فعالیت خود را تغییر داده اند
0.07	ترتیبی	(+)	X7	تاثیر شهر زاهدان و سبک زندگی شهری بر کاهش تعصبات و خاص گرایی اهالی روستا (پذیرش غیربومی ها در روستا)
0.15	فاصله ای- نسبی	(-)	X8	تعداد خبرگان اقتصادی و علمی روستا که در شهر ساکن شده اند
0.06	فاصله ای- نسبی	(-)	X9	درصد کالاها و اقلام مورد نیاز اهالی که از شهر تامین می شود
0.09	فاصله ای- نسبی	(-)	X10	درصد تقریبی منابع مالی اهالی روستا که به شهر زاهدان جذب شده است

گام های ارزیابی

گام اول: گردآوری داده های خام

این داده ها از طریق پرسشنامه محقق ساخته که در بین مسئولین و معتمدین سرشناس روستاها تکمیل شد جمع آوری شدند؛ بدین صورت که روستاهای ده گانه مورد مطالعه براساس ۱۰ شاخص به صورت میدانی مورد بررسی قرار گرفتند و داده های مربوطه گردآوری شد که در جدول زیر تحت عنوان داده های خام ارائه شده است.

گام اول- تهیه ماتریس داده های خام (طبق جدول زیر).

جدول ۴- ماتریس داده های خام

معیار گزینه	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10
a1	۳	۱	۳	۴۵	۱۲	۸	۴	۱۳	۴۵	۸۰
a2	۷	۲	۵	۵۰	۱۸	۱۳	۵	۲۰	۲۰	۱۰
a3	۱	۱	۲	۳۰	۱	۲	۳	۴	۳۰	۳۰
a4	۲	۱	۱	۷۰	۲	۱	۳	۳	۳۵	۳۵
a5	۸	۲	۱	۶۰	۱۹	۶	۵	۷	۴۵	۵۰
a6	۷	۳	۲	۵۰	۲۱	۸	۵	۸	۳۵	۴۵
a7	۱۹	۱۳	۲۳	۸۰	۳۴	۳۹	۵	۴	۳۰	۲۵
a8	۳	۱	۴	۶۵	۸	۵	۲	۵	۶۵	۴۰
a9	۴	۲	۵	۸۰	۹	۳	۴	۷	۷۵	۷۰
a10	۲	۱	۳	۳۰	۲	۱	۳	۸	۷۵	۶۰
مجموع	۵۶	۲۷	۴۹	۵۶۰	۱۲۶	۸۶	۳۹	۶۱	۴۵۵	۴۴۵

گام دوم: نرمالیزه کردن داده‌ها

همانطور که در قسمت روش شناسی اشاره شد، به خاطر اینکه در گام بعدی مطلوب بودن و یا نامطلوب بودن معیارها در نظر گرفته می‌شود، در اینجا از روش بی‌مقیاس‌سازی معمولی استفاده شد که در آن؛ هر یک از مؤلفه‌های ماتریس بر مجموع مؤلفه‌های ستون مربوطه تقسیم می‌گردد.

جدول ۵- مقادیر نرمالیزه شده داده‌ها

معیار گزینه	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10
a1	0.007	0.004	0.006	0.008	0.008	0.010	0.007	0.032	0.006	0.016
a2	0.016	0.009	0.009	0.009	0.011	0.017	0.009	0.005	0.003	0.002
a3	0.002	0.004	0.004	0.005	0.001	0.003	0.005	0.010	0.004	0.006
a4	0.005	0.004	0.002	0.013	0.001	0.001	0.005	0.007	0.005	0.007
a5	0.019	0.009	0.002	0.011	0.012	0.008	0.009	0.017	0.006	0.010
a6	0.016	0.013	0.004	0.009	0.013	0.010	0.009	0.020	0.005	0.009
a7	0.044	0.058	0.042	0.014	0.022	0.050	0.009	0.010	0.004	0.005
a8	0.007	0.004	0.007	0.012	0.005	0.006	0.004	0.012	0.009	0.008
a9	0.009	0.009	0.009	0.014	0.006	0.004	0.007	0.017	0.010	0.014
a10	0.005	0.004	0.006	0.005	0.001	0.001	0.005	0.020	0.010	0.012

گام سوم: وزن دهی به معیارها به روش جمع رتبه ای

نتایج وزن دهی که توسط ۷ نفر از کارشناسان برنامه‌ریزی روستایی و شهری دانشگاه سیستان و بلوچستان بدست آمد در قالب مدل جمع رتبه‌ای تحلیل شد و نتایج در سطر آخر جدول ۶ ارائه شده است.

گام چهارم: محاسبه ماتریس نرمالیزه شده وزنی گزینه‌ها

در این مرحله، از طریق روش وزن دهی جمع رتبه‌ای، اوزان معیارها محاسبه شد و از طریق ضرب اوزان محاسبه شده در ماتریس نرمالیزه شده؛ ماتریس وزنی نرمالیزه شده محاسبه گردید.

جدول ۶- ماتریس نرمالیزه شده وزنی گزینه‌ها

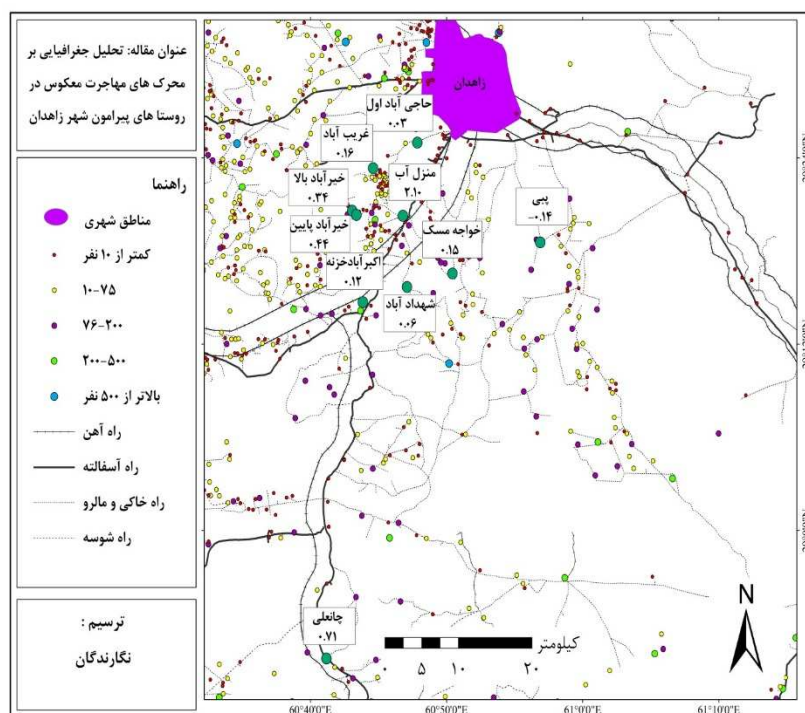
معیار گزینه	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10
حاجی اباد اول a1	0.05	0.04	0.06	0.08	0.10	0.09	0.10	0.21	0.10	0.18
چانعلی a2	0.13	0.07	0.10	0.09	0.14	0.15	0.13	0.03	0.04	0.02
شهداد اباد a3	0.02	0.04	0.04	0.05	0.01	0.02	0.08	0.07	0.07	0.07
اکبر اباد a4	0.04	0.04	0.02	0.13	0.02	0.01	0.08	0.05	0.08	0.08
خیر اباد بالا a5	0.14	0.07	0.02	0.11	0.15	0.07	0.13	0.11	0.10	0.11
خیر اباد پایین a6	0.13	0.11	0.04	0.09	0.17	0.09	0.13	0.13	0.08	0.10
منزلاب a7	0.34	0.48	0.47	0.14	0.27	0.45	0.13	0.07	0.07	0.06
خواجه مسک a8	0.05	0.04	0.08	0.12	0.06	0.06	0.05	0.08	0.14	0.09
غریب اباد a9	0.07	0.07	0.10	0.14	0.07	0.03	0.10	0.11	0.16	0.16
پیپی a10	0.04	0.04	0.06	0.05	0.02	0.01	0.08	0.13	0.16	0.13
وزن معیارها	0.13	0.12	0.09	0.1	0.08	0.11	0.07	0.15	0.06	0.09

گام پنجم - محاسبه امتیاز گزینه‌ها، مقایسه نسبی و رتبه بندی

در این مرحله، حاصل ضرب معیارهایی که مطلوب یا دارای جهت مثبت هستند و همچنین معیارهای را که نامطلوب و یا دارای جهت منفی هستند محاسبه شد. سپس رتبه نهایی هر گزینه از تقسیم حاصلجمع معیارهای مطلوب بر حاصلجمع معیارهای نامطلوب محاسبه شد. این امتیاز مبنای رتبه‌بندی روستاهای مورد مطالعه برحسب میزان مهاجرت معکوس و جریانهای برگشتی سرمایه و فعالیت به روستا می‌باشد. براین اساس یافته‌های مدل موران نشان داد روستای منزلاب با امتیاز ۰,۲۱۰، چانعلی با امتیاز ۰,۷۱، خیرآباد پایین با امتیاز ۰,۴۴، خیرآباد بالا با امتیاز ۰,۳۷ و غریب آباد با امتیاز ۰,۱۶ به ترتیب بهترین وضعیت را در بین روستاهای ده گانه مورد مطالعه از نظر مهاجرت معکوس داشته‌اند.

جدول ۷- معیارهای مطلوب و نامطلوب و رتبه‌بندی گزینه‌ها

معیار	A_i	B_i	U_i	رتبه‌بندی گزینه‌ها	فاصله روستا از شهر	فاصله روستا از محور اصلی	نرخ رشد جمعیت روستا در دوره ۹۵-۹۰
حاجی آباد اول	0.52	0.49	0.03	۹	۷	۲	۱۳,۹۵
چانعلی	0.81	0.10	0.71	۲	۵۰	۰	۳,۳
شهدادآباد	0.26	0.20	0.06	۸	۲۰	۱	۷,۶
اکبرآباد	0.32	0.20	0.12	۷	۳۲	۲	۱۹,۵
خیرآباد بالا	0.69	0.33	0.37	۴	۱۸	۳	۱۷,۳
خیرآباد پایین	0.75	0.31	0.44	۳	۲۹	۲	۵,۵
منزلاب	2.28	0.19	2.10	۱	۱۵	۰,۵	۶,۲
خواجه مسک	0.46	0.31	0.15	۶	۱۶	۲	۲۱,۳
غریب آباد	0.60	0.44	0.16	۵	۲۲	۷	۷,۲
پی	0.29	0.43	-0.14	۱۰	۱۵	۸	-۰,۲

شکل ۱- موقعیت روستاهای پیرامونی شهر زاهدان

یافته‌ها در راستای هدف دوم

با توجه به سوال دوم تحقیق می‌توان فرضیه دوم را نیز اینگونه صورت‌بندی نمود: «مهمترین محرک‌های تاثیرگذار بر مهاجرت معکوس در نواحی روستایی پیرامون شهر زاهدان؛ ارتقای سرمایه انسانی و کارایی نهادی می‌باشند». نتیجه کلی مدل رگرسیون ($ADJ.R^2 = 0.626$) نشان داد ۶ مولفه نشان‌دهنده محرک‌های مهاجرت معکوس ۶۲ درصد از تغییرات مهاجرت معکوس را پیش‌بینی می‌کنند. یافته‌های مربوط به تاثیرگذاری تک‌تک شاخص‌ها نیز نشان داد عوامل نهادی و سپس اقتصادی و انسانی محرک‌های اصلی مهاجرت معکوس هستند زیرا شاخص‌هایی چون تهیه و اجرای طرح‌های کالبدی، محرومیت‌زدایی و اشتغالزایی توسط مسئولین محلی و دولتی در روستا، ارزانی نسبی نهاده‌های مصرفی در روستا، کیفیت ارتباطات مجازی و سهولت دسترسی به اطلاعات و دانش، کارایی مسئولین محلی در جذب بودجه عمومی و توسعه زیرساخت-های روستا و قدرت جذب مردم به روستا، هزینه-فایده شغلی (درآمد)، و نوع ادراک و نگرش و اندیشه اهالی در مورد زندگی در روستا به ترتیب بیشترین ضریب **Beta** را داشته و در واقع بیشترین تاثیر را بر وقوع مهاجرت معکوس در روستاهای پیرامون شهر زاهدان دارند (جدول ۸). نتایج آزمون همبستگی نیز نشان داد رابطه مستقیم و معناداری بین متغیرهای فاصله روستا از شهر و محورهای ارتباطی با میزان مهاجرت معکوس به روستا وجود ندارد.

جدول ۸- بررسی سهم شاخص‌های فقر شهری در طلاق با روش رگرسیون

سطح معناداری	آماره t	ضرایب استاندارد نشده			شاخص (متغیرهای مستقل)	مولفه (محرک‌های ۶ گانه تشدید مهاجرت معکوس)
		Beta	Std. Error	B		
۰/۰۰۰	۵/۸۶۴ -		۰/۵۲۱	۳/۲۳۴	(Constant)	
۰/۰۵۲	۳/۱۱۷	۰/۱۶۳	۰/۰۸۹	۰/۲۳۸	مطبوعیت اقلیمی	منابع پایه (محرک‌های طبیعی)
۰/۰۶۵	۲/۸۳۲	۰/۱۶۶	۰/۰۵۳	۰/۱۱۵	زیبایی منظر محیطی	
۰/۰۷۴	۱/۸۱۵	۰/۰۱۵	۰/۰۷۹	۰/۱۱۵	کیفیت نهاده‌های طبیعی خصوصاً آب، مراتع و خاک	
۰/۰۰۹	۱/۵۱۲	۰/۳۷۷	۰/۲۷۸	۰/۴۵۹	نظام خلایق و مهارت‌های اهالی	منابع انسانی
۰/۰۰۳	۱/۸۳۵	۰/۴۶۹	۰/۲۷۸	۰/۵۱۷	نوع ادراک و نگرش و اندیشه اهالی در مورد زندگی در روستا	
۰/۰۰۰	۳/۹۷	۰/۳۲۴	۰/۳۲۰	۰/۸۷۲	اراده، روحیه تلاشگری و فرهنگ تولیدگرایی روستایی	
۰/۰۰۵	۸/۷۲۴	۰/۴۴۱	۰/۰۵۸	۰/۵۰۹	کیفیت روابط اجتماعی غیررسمی (پیوندهای فامیلی، سببی و دوستی)	سرمایه اجتماعی
۰/۰۰۱	۳/۲۵۴	۰/۱۷۷	۰/۰۵۲	۰/۱۷۱	کیفیت روابط اجتماعی رسمی (تعاملات اداری و سازمانی خود مردم)	
۰/۰۰۰	۴/۹۵۵	۰/۲۴۲	۰/۴۵۵	۲/۱۶۴	کیفیت ارتباطات فیزیکی و سهولت دسترسی انسان و کالا	منابع زیرساختی (امکانات)
۰/۰۱۱	۲/۵۴۹	۰/۶۴۵	۱/۳۳۳	۳/۳۷۱	کیفیت ارتباطات مجازی و سهولت دسترسی به اطلاعات و دانش	
۰/۵۰۲	۰/۶۷۲	۰/۱۰۸	۰/۳۸۸	۰/۲۶۱	کیفیت زیرساخت‌های عمومی روستا	
۰/۰۰۰	۴/۹۵۵	۰/۳۳۱	۰/۴۳۵	۲/۱۵۴	هزینه-فایده (درآمد بیشتر در کنار هزینه کمتر)	محرک اقتصادی (منافع)
۰/۰۰۱	۲/۵۲۹	۰/۶۱۵	۱/۳۱۳	۳/۳۶۱	تملك زمین	
۰/۰۰۰	۴/۹۵۲	۰/۷۲۲	۰/۴۳۵	۳/۱۱۴	ارزانی نسبی نهاده‌های مصرفی	

تهیه و اجرای طرح‌های کالبدی، محرومیت‌زدایی و اشتغالزایی توسط مسئولین محلی و دولتی در روستا	۳/۱۱	۰/۴۱۱	۰/۷۱۱	۴/۹۳۳	۰/۰۰۰
کارایی مسئولین محلی در جذب بودجه عمومی و توسعه زیرساخت‌های روستا و قدرت جذب مردم به روستا	۳/۲۷۳	۱/۱۲۳	۰/۶۳۵	۲/۴۴۹	۰/۰۰۱
نتیجه کل	ADJ.R ² = 0.626	R ² = 0.463	R = 0.922	جریانهای بازگشتی به روستا: متغیر وابسته	

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۹- نتایج آزمون همبستگی برای سنجش ارتباط بین معیار فاصله روستا از شهر و جاده با مهاجرت معکوس به روستا

نرخ رشد جمعیت روستا در دوره ۹۵-۹۰	فاصله روستا از محور اصلی	فاصله روستا از شهر	مهاجرت معکوس	ضریب پیرسون	میزان مهاجرت معکوس
-0.209	-0.474	0.084	1	ضریب پیرسون	میزان مهاجرت معکوس
0.562	0.167	0.817	10	سطح معناداری	میزان مهاجرت معکوس
10	10	10	10	تعداد گزینه‌ها	میزان مهاجرت معکوس

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

نتایج

مهاجرت معکوس یا بازگشتی از شهر به روستا یکی از پدیده‌های مهم جغرافیایی در دوران معاصر است که هم دارای جنبه مکانی- فضایی و هم دارای جنبه اقتصادی- اجتماعی است. موضوع مهاجرت معکوس در نظریاتی چون چرخه حیات، کارکردگرایی و راهبرد بسط پراکنده تبیین شده است و نظریه‌پردازان وقوع چنین پدیده‌ای را یکی از مراحل چندگانه تولد- رشد- بلوغ- پیری و سپس تجدید حیات دانسته‌اند و انسان را عامل وقوع چنین تغییراتی دانسته‌اند که با کارکرد خود همواره تصمیماتی می‌گیرد تا سیستم را به سمت تعادل ببرد. در مورد علل تبیین کننده مهاجرت معکوس نیز نظریات تغییر اجتماعی در تحلیل علی- معلولی خود عوامل مختلفی را اعم از طبیعی، انسانی، نهادی، منافع اقتصادی، اجتماعی و زیرساختی دخیل دانسته‌اند و در این میان برخی محققان چون پروفیسور افراخته (۱۳۸۷ و ۱۳۹۵) و رضوانی (۱۳۸۷) بیشتر بر نقش محرک‌های اقتصادی در تشویق به مهاجرت معکوس تأکید دارند اما محققانی چون شاریه (۱۹۷۳) و قاسمی و جوان (۱۳۹۳) بر نقش محرک‌های زیرساختی در وقوع مهاجرت معکوس بیش از سایر عوامل زمینه‌ساز تأکید دارند. خلاصه اینکه هم نفس پدیده مهاجرت دارای حالتی دوگانه است (پلکانی به سمت کلانشهرها و برعکس مهاجرت معکوس از شهرها به روستا) و هم اینکه در مورد نقش‌آفرینی محرک‌های موثر بر وقوع پدیده مهاجرت معکوس تفاوت‌هایی در تحقیقات محققان دیده می‌شود. لذا موضوع تحقیق از پیچیدگی خاص خود برخوردار است. با این وجود؛ در این پژوهش به منظور تحلیل تأثیرات محرک‌های مختلف طبیعی، انسانی، نهادی، زیرساختی، اقتصادی و اجتماعی بر وقوع و تشدید پدیده مهاجرت معکوس از مدل‌های ریاضی و آماری مانند مدل مورا، رگرسیون و همبستگی استفاده شد. نتایج حاصل در ارتباط با آزمون فرضیات تحقیق بدین صورت می‌باشد:

در راستای آزمون فرضیه اول تحقیق، نتایج مدل مورا نشان داد مهاجرت معکوس انسان، سرمایه‌گذاری و ایجاد فعالیتهای جدید و همچنین ایجاد خانه‌های دوم در همه روستاهای مورد مطالعه رخ داده است اما میزان آن در بین روستاها متفاوت است. روستای منزلاب، چانعلی و خیرآباد بیشترین میزان جریان بازگشتی انسان، فعالیت و سرمایه را داشته‌اند. لذا فرضیه اول تحقیق تأیید می‌شود و نتیجه می‌گیریم "پدیده مهاجرت معکوس در روستاهای پیرامون شهر زاهدان در حال رخ دادن بوده و نرخ آن بین روستاها متفاوت است". به عنوان مثال؛ روستای منزلاب در دهه اخیر سرمایه‌گذارانی از طایفه

غالب خود (شه‌بخش) را در قالب سرمایه‌گذاری در ۲ مجتمع گردشگری پدیده من‌زلاب و شبه‌های من‌زلاب، احداث ۱۲ خانه بوم‌گردی، ایجاد تعاونی و بازارچه صنایع دستی بلوچستان من‌زلاب با گستره فروش در سطح بین‌المللی و ملی و بالتبع ایجاد فعالیت‌های نوین در حوزه خدماتی و صنایع دستی جذب کرده است. جوانان و اهالی روستا که در شهر زاهدان یا شهرهای جنوب استان ساکن بوده‌اند به روستا برگشته‌اند. در حال حاضر قیمت زمین در این روستا هر متر حداقل ۸۰۰ هزار تومان و حداکثر متری دو میلیون تومان می‌باشد. روستای خیرآباد نیز سرمایه‌گذارانی در قالب ایجاد مجتمع‌های گردشگری، پروراندی گوساله برهمن، و مشاغل کارگاهی و صنایع دستی جذب کرده است و خانه‌های دوم در این روستا به سرعت در حال افزایش است.

در راستای آزمون فرضیه دوم تحقیق؛ از یافته‌های مدل رگرسیون و همبستگی نتیجه‌گیری شد و فرضیه مورد تأیید قرار نگرفت. حدس اولیه محققین بر این بوده است که عوامل انسانی و نهادی نسبت به سایر عوامل تأثیرگذاری بیشتری بر وقوع و تشدید پدیده مهاجرت معکوس دارند اما در نتیجه تحلیل‌های انجام شده مشخص شد که عوامل اقتصادی و سپس عوامل نهادی بیشترین تأثیر را بر مهاجرت معکوس دارند. به عنوان نمونه در روستای من‌زلاب عملکرد ستودنی دهیار و معتمد روستا منتج به اشتغال مستقیم ۲۳ نفر و اشتغال غیرمستقیم ۷۰ نفر در مجتمع‌های گردشگری و خانه‌های بوم‌گردی شده است. جذب منابع مالی در قالب طرح توسعه گردشگری روستا (متولی: اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی) و طرح هادی برای سنگفرش روستا، ارتقای کیفیت مبلمان و طراحی روستا با معماری سنتی از دیگر اقدامات بی‌بدیل شورا و دهیار روستا در دهه اخیر بوده است. اقدامات شورا و دهیار در روستای شهدادآباد نیز در قالب ایجاد پارک و بوستان روستایی نمونه شهرستان، سنگفرش معابر، روشنایی و زیباسازی و عملکرد نهادهای دولتی در ایجاد زیرساخت‌های بهداشتی و آموزشی چون مدارس نوساز و خانه بهداشت، برگزاری ۴ دوره مهارت فنی برای تقویت مهارت‌های شغلی زنان و مردان بر مهاجرت معکوس مردم به روستا تأثیر چشمگیری داشته است. در روستای خواجه مسک نیز احداث مدرسه دینی، آسفالت باکیفیت معابر، پارک و فعالیت‌های دهیار و شورا در جذب منابع دولتی و خیرین بر ماندگاری مردم و جذب اهالی مهاجر تأثیر چشمگیری گذاشته است.

در مجموع از درس‌های گرفته شده از تحقیق می‌توان نتیجه گرفت مهاجرت معکوس که به روستاهای پیرامون آغاز شده است اگر چه از نظر کمیت و حجم مهاجرت در حدی نیست که با تداوم چنین حجمی از بازگشت اهالی و سرمایه‌گذاران بتواند از فشار مهاجرت پلکانی به سوی کلانشهر زاهدان بکاهد اما تحقق این حجم از مهاجرت معکوس جای امیدواری برای ساماندهی و کنترل مهاجرت بی‌رویه ایجاد نموده است و در واقع نوعی الگوی عملی و محقق شده برای برنامه‌ریزان شهری و منطقه‌ای محسوب می‌شود تا بر مبنای چنین اتفاق مطلوبی بتوانند راهبردهای پایدار و تأثیربخشی را برای تعادل بخشی به تحرکات جمعیتی تمرکزگرای فعلی تدوین نموده و اجرایی کنند. خلاصه اینکه اگر چه حجم مهاجرت بازگشتی چشمگیر نیست و همچنان مهاجرت به سوی شهر زاهدان از دیگر شهرها و روستاهای استان زیاد است اما بازگشت جمعیت و ایجاد فعالیت‌های نوین در روستاهای خشک و بیابانی پیرامون زاهدان می‌تواند نوعی مدرک عملی و تأییدی بر این ادعا باشد که در صورت برنامه‌ریزی صحیح می‌توان جمعیت را در خیلی از روستاهای دارای قابلیت طبیعی خصوصاً در جنوب استان کنترل نمود و به صورتی کارآمد در روستاها نگه داشت.

پیشنهادها

همسو با نتایج پژوهش، پیشنهادهای اجرایی ذیل برای کیفیت‌بخشی و سرعت‌بخشی به پدیده مهاجرت معکوس از شهر زاهدان به نواحی روستایی ارائه می‌شود:

- تامین زیرساخت‌های ارتباطی خصوصا اینترنت پرسرعت در روستا به منظور تامین نیازهای جوانان و فعالان اقتصادی برای برقراری ارتباط با دنیای بیرون و بازارهای اقتصادی.
- تامین زیرساخت‌های ارتباط فیزیکی و زیرساخت‌های آموزشی و بهداشتی (البته با توجه به آستانه‌های جمعیتی و معیارهای مکانی - فضایی استاندارد).
- اختصاص بخشی از اراضی ملی برای کاربری مسکونی - تولیدی با مالکیت مشروط (سکونت و فعالیت چندین ده ساله شرط مالکیت بر زمین) به منظور جذب سرمایه داران و نخبگان برای سکونت و فعالیت در روستا.
- صدور به موقع و کم هزینه مجوز برای فعالیتهای اقتصادی تولیدی در روستاها خصوصا برای تحصیل‌کردگان و افراد متقاضی اشتغال.
- تسهیلهای برای ارتباط نهادهای حمایتی، شرکتهای دانش بنیان و کارآفرینان موفق با مردم روستاها به منظور هم افزایی و همکاری با داوطلبان اشتغال در روستاها.
- برنامه‌ریزی برای برقراری مکانیسم مالی مناسب و منطبق با ملاحظات فرهنگی دین اسلام برای دریافت تسهیلات قرض الحسنه اشتغالزایی و چاره اندیشی برای تامین وثیقه توسط متقاضیان اشتغال که ضمانت کارمند ندارند.
- ارائه مشوقهای اقتصادی خصوصا بیمه و اختصاص یارانه به بیمه فعالان اقتصادی در روستاها، حذف مالیات و ...
- اجرای طرح‌های محرومیت‌زدایی با رویکرد توانمندسازی اقتصادی و اشتغال پایدار با حمایت نهادهای مربوطه فعال در استان.
- اجرای طرح‌های کالبدی خصوصا طرح‌های هادی، طرح‌های زیباسازی و بهبود کیفیت منظر روستاهای منطقه.
- تاسیس صندوق‌های اعتباری برای ساماندهی منابع مالی خرد اهالی در راستای بسیج منابع درونزا به سمت اشتغال و فعالیت نوین.
- تاسیس صندوقهای اجتماعی در روستاها با مدیریت معتمدین و فعالان اقتصادی در راستای حمایت از توسعه فرهنگی و اجتماعی روستا خصوصا مقابله با آسیب‌های اجتماعی چون اعتیاد، بدسرپرستی، فساد و جرائم دیگر.

References:

- حاجی نژاد، علی؛ فتاحی احدالله؛ پایدار، ابوذر (۱۳۹۴). *کاربرد مدلها و فنون تصمیم‌گیری در جغرافیا، با تاکید بر برنامه ریزی روستایی، شهری و گردشگری*. انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول.
- افراخته، حسن؛ منافی آذر، رضا؛ ولایی، محمد (۱۳۹۵). *اثرات مکانی - فضایی مهاجرت بازگشتی در شهرستان میاندوآب*. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، سال ۵، شماره ۱، پیاپی ۱۳، صص ۹۸-۸۳.
- مهاجرانی، علی اصغر؛ روستا، زهرا (۱۳۹۳). *بررسی مهاجرت معکوس و تاثیر آن بر توسعه اقتصادی - اجتماعی و تغییرات فرهنگی و سیاسی روستاهای تنکابن و رامسر (۱۳۸۵-۱۳۹۰)*. مطالعات جامعه شناختی شهری، سال ۵، شماره ۱۳، صص ۱۶۷-۱۹۴.
- ربانی، رسول؛ طاهری، زهرا؛ روستا، زهرا (۱۳۹۰). *بررسی علل انگیزه‌های مهاجرت معکوس و تأثیر آن بر توسعه اجتماعی و اقتصادی در روستاهای اطراف شهرستانهای تنکابن و رامسر*. مجله پژوهش و برنامه ریزی شهری اصفهان، سال دوم، شماره ۵، صص ۸۲-۶۷.

مطیعی لنگرودی سیدحسن؛ قدیری معصوم مجتبی؛ رضوانی محمدرضا؛ نظری، عبدالحمید؛ صحنه، بهمن (۱۳۹۰). **تاثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت ساکنان (مطالعه موردی: شهرستان آق قلا)**. پژوهشهای جغرافیای انسانی (پژوهش های جغرافیایی)، دوره ۴۳، شمار ۷۸، صص ۱۰۱-۱۲۲.

غلامی باغی، سعید (۱۳۸۴). **ارزیابی آثار اقتصادی و اجتماعی مهاجرت روستایی و مهاجرت معکوس (بررسی موردی طرح بازگشت مهاجران استان همدان طی سالهای ۱۳۸۲-۱۳۷۹)**. پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر ابراهیم عباسی، دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران.

لوکاس، دیوید؛ میر، پاول (۱۳۸۱). **درآمدی بر مطالعات جمعیتی**. ترجمه حسین محمودیان، انتشارات دانشگاه تهران.

ظاهری، محمد (۱۳۹۰). **تحلیلی بر تاثیرات متقابل فضایی کلانشهر تبریز و روستاهای خوابگاهی پیرامون با تاکید بر مهاجرت معکوس و عوامل تاثیرگذار بر آن**. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۶، شماره سوم، پیاپی ۱۰۲، صص ۴۱-۶۳.

براهوئی اول، مهدی (۱۳۹۵). **بررسی نقش شهر زاهدان در تحولات کالبدی-فضایی روستاهای پیرامون (مورد: روستاهای بخش مرکزی شهرستان زاهدان)**. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، به راهنمایی جواد بذرافشان، دانشکده جغرافیا و برنامه ریزی محیطی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

شاریه، ژان برنار (۱۳۷۳). **شهرها و روستاها**. ترجمه سیروس سهامی، چاپ اول، نشر نیکا، مشهد.

روشه، گی (۱۳۸۴). **تغییرات اجتماعی**. ترجمه دکتر منصور وثوقی، چاپ ۱۷، نشر نی، تهران.

دیانی، لایلا؛ طاهرخانی، مهدی؛ رکن الدین افتخاری، عبدالرضا (۱۳۸۷). **زمینه یابی اسکان مجدد مهاجران روستایی: مطالعه موردی مهاجران زیر پوشش کمیته امداد خمینی شهرستان پاکدشت**. مجله روستا و توسعه، دوره ۱۱، شماره ۲، صص ۱۱۹-۱۴۲.

Brauers, WKM., Ginevicius, R., Podvezko, V (2010). **Regional development in Lithuania considering multiple objectives by the MOORA method**. Techno Econ Dev Econ, Vol 16, No 4, Pp 613-640.

Brauers WKM., Zavadskas, EK (2009). **Robustness of the multi-objective MOORA method with a test for the facilities sector**. Techno Econ Dev Econ, Vol, 15 No 2, Pp 352-375.

Dey, B., Bairge, B., Sarker, B., Sanyal, S (2012). **A MOORA based fuzzy multi-criteria decision making approach for supply chain strategy selection**, International Journal of Industrial Engineering Vol 3, No 4, pp. 649-662.

Farrell, M., Mahon, M., McDonagh, J (2012). **The rural as a return migration destination**, European Countryside, Vol 4, No 1, pp. 31-44.

Hees, P., Siciliano, J (1996). **Management Responsibility for performance**, New York: McGraw- Hill.

Karande, P., Chakraborty, S (2012), **Application of multi-objective optimization on the basis of ratio analysis (MOORA) method for materials selection**. Journal of Urban and Environmental Engineering, Vol 9, No 4, Pp 65-83.

Pacione, M (1985). **rural geography**, Harper & row publishers.

- Stockdale, A., Catney, G (2014). A *life course perspective on urban-rural migration: the importance of the local context*, Journal Population, Space and Place, Vol 20, No 1, Pp 83-98.
- Thongyou, M (2014). *Perceptions on Urbanization Impact on the Hinterlands: A Study of Khon Kaen City, Thailand*. Published by Canadian Center of Science and Education, Asian Social Science, Vol 10, No. 11, Pp 33-41.
- Wang, ZiCheng., Yang, WeiGuo (2013). *Self-employment or wage-employment? On the occupational choice of return migration in rural China*. Journal China Agricultural Economic Review, Vol5, No 2, Pp. 231-247
- Wang, Wenfie Winnie (2004). *Urban-rural return labor migration in China: a case study of Sichuan and Anhui provinces*. Department of Geography UCLA.
- Wirth, L (1938). *Urbanism as Way of Life*. American Journal of Physiology, Vol 44, No 1, Pp 1-24.
- Yankson, P.W (2004). *Decentralisation and poverty reduction: the role of district assemblies in Ghana*. Paper presented at the NUFU Workshop on Poverty. Legon, Ghana, 6-8 October 2005.
- Zali, Nader., Hatamzadeh, Sajjad., Azadeh, Seyed Reza., Ershadi Salmani, Taravat (2013). *evaluation of new towns construction in the around of tehran megacity*, Journal of Urban and Environmental Engineering, Vol 7, No 1, Pp.15-23.
- Zhongdong, Ma (2001). *Urban labour-force experience as a determinant of rural occupation change: evidence from recent urban - rural return migration in China*, Environment and Planning A, Vol 33, No 2, Pp 237 – 255.